

Τίτλος πρωτοτύπου: *SÉPARATION DES EGLISES ET DE L'ÉTAT.*
Chronique d'une loi à travers le mouvement des idées

Συγγραφέας: IPHIGÉNIE BOTOUROPOULOU

© Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, 2007

© ΣΤΕΡΕΩΜΑ Α.Ε., 2022

Για την ελληνική γλώσσα σε όλον τον κόσμο

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου συνολικά ή τμηματικά με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσον χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΣΕΙΡΑ: ΔΟΚΙΜΙΟ

Οι Εκδόσεις Στερέωμα ευχαριστούν τον Θεόδωρο Αραβάνη και τον Γιώργο Καραβοκύρη για την πολύτιμη βοήθεια τους.

ISBN: 978-618-5617-07-3

Εκδόσεις ΣΤΕΡΕΩΜΑ Α.Ε. / ΣΙΟΛΑ-ΑΛΕΞΙΟΥ

Κομνηνών 24, Αθήνα 11472

Τηλ. 210-6426393

Fax 210-6459312

E-mail: info@stereoma-sa.gr

www.stereoma-sa.gr

Facebook Εκδόσεις Στερέωμα

Ιφιγένεια Μποτουροπούλου

ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Χρονικό των ιδεολογικών ζυμώσεων
που οδήγησαν στη θέσπιση ενός νόμου

Πρόλογος

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Εισαγωγή – Επικαιροποίηση

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΜΠΟΤΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Μετάφραση

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΟΛΙΕΡΑΚΗΣ

Εκδόσεις ΣΤΕΡΕΩΜΑ
2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΣΤΑΘΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟ	21
Η εποχή του Διαφωτισμού: απαρχές της ιδέας του διαχωρισμού .	27
Γαλλική Επανάσταση: η εδραίωση της ιδέας του διαχωρισμού..	37
Η ναπολεόντεια περίοδος: το τέχνασμα του Κονκορδάτου	48
Το θρησκευτικό ζήτημα κατά την Παλινόρθωση (1814-1830):	
η οπισθοδρόμηση	57
Η ζύμωση των ιδεών κατά τη μοναρχία	68
Η μεγάλη στροφή	85
Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία: τα πολιτικά γεγονότα	
από το 1870 έως το 1893	92
1890: Η πρόποση του Αλγερίου: έκκληση για ευθυγράμμιση . . .	108
1894: Η υπόθεση Ντρέυφους και οι καθολικοί	110
Στην τελική ευθεία προς τον νόμο περί διαχωρισμού	116
1906: Οι απογραφές	134
Η αντίδραση του Πάπα στη νέα κατάσταση της Εκκλησίας	
της Γαλλίας	137
Μεταστροφή διανοουμένων προς τον καθολικισμό	142
Η συμμετοχή των γυναικών στο θρησκευτικό ζήτημα	146
1914: Ο Μεγάλος Πόλεμος και ο θάνατος του Πίου Ι΄	148
ΜΕΡΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΕΝ ΕΙΔΕΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ	149
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	169
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	175

A. Νόμος της 9ης Δεκεμβρίου 1905 για τον διαχωρισμό των Εκκλησιών και του κράτους	177
B. Η λαϊκή γελοιογραφία και ο διαχωρισμός	200
Γ. Εικόνες	207

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ζήτημα των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη του δημοσίου βίου και λόγου στην Ελλάδα και κατά καιρούς η σχέση διέρχεται από περιόδους κρίσεων, σε ορισμένες περιπτώσεις και αντιπαραθέσεων. Δημιουργείται εξαιτίας αυτής της συνεχούς επικαιρότητας η εντύπωση ότι οι σχέσεις κράτους και Εκκλησίας ως πρόβλημα αποτελούν ελληνική ιδιομορφία, ένα ιδιαίτον χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ζωής, λόγω της ισχυρής παρουσίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην ελληνική ιστορία και κοινωνία. Η Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, με τη μονογραφία που κρατούμε στα χέρια μας, μας υπενθυμίζει ότι η εντύπωση για την ιδιόμορφη υπόσταση του ζητήματος στη χώρα μας δεν είναι ακριβής. Αντίθετα, καθιστά σαφές ότι το ζήτημα κράτους και Εκκλησίας είναι κεντρικό και επίμονο συστατικό του ιστορικού γίνεσθαι στην Ευρώπη της νεωτερικότητας. Το ότι το συγκεκριμένο ζήτημα ανακύπτει κατά καιρούς στην Ελλάδα, τονίζει, ίσως χαρακτηριστικότερα από πολλά άλλα ζητήματα, τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της νεοελληνικής ιστορίας. Το ότι το ζήτημα εξακολουθεί να υφίσταται τον εικοστό πρώτο αιώνα ίσως να υπαινίσσεται κάποιες ελληνικές ιδιομορφίες, δεν περιστέλλει ωστόσο τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της ελληνικής ιστορίας.

Στη διαδρομή της ιστορίας της χριστιανικής Ευρώπης οι σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, κοσμικής και πνευματικής εξουσίας, αποτέλεσαν μόνιμο σημείο προβληματισμού, τριβής, αντιπαράθεσεων και συγκρούσεων, εκάστοτε μεγάλης κλίμακας, από τον όψιμο Μεσαίωνα και εξής, με ποικίλες διακυμάνσεις κατά τους αιώνες της νεωτερικότητας. Η μονογραφία της Ιφιγένειας Μποτουροπούλου μάς υπενθυμίζει επίσης ότι η λύση την οποία έδωσε η Ευρώπη στο πρόβλημα υπήρξε ο διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας, η οριστική απεμπλοκή των δύο σφαιρών, κοσμικής και πνευματικής, από τις αρμοδιότητες αλλήλων και από τους τρόπους με τους οποίους η κάθε μία εξ αυτών επιλέγει να επιτελεί την αποστολή της.

Πώς οδηγήθηκαν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες σε αυτή την έκβαση των πραγμάτων μετά από μακράιωνες διεργασίες μάς εξηγεί επίσης η συγγραφέας, παρακολουθώντας το παράδειγμα της Γαλλίας, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν πρότυπο της ευρωπαϊκής ιστορικής εμπειρίας. Στη Γαλλία το ζήτημα των σχέσεων κράτους-Εκκλησίας, στην ειδικότερη εκδοχή του ως προς τη ρύθμιση της θρησκευτικής ζωής και συνείδησης των υπηκόων ή πολιτών του κράτους, τέθηκε με οξύτητα από την εποχή των θρησκευτικών πολέμων τον δέκατο έκτο αιώνα. Η οξύτητα του προβλήματος, οξύτητα που πήγαζε από τη φρίκη του αιματηρού αλληλοσπαραγμού υπό φαινομενικά θρησκευτικά προσχήματα, λειτούργησε ως το αίτιο από το οποίο προέκυψαν οι δύο ριζικές απαντήσεις στο επιτακτικά συναφές ερώτημα ως προς το πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί η κοινωνική ειρήνη. Οι δύο απαντήσεις ήταν αφενός η απολυταρχία και αφετέρου η ανοχή. Το Διάταγμα της Νάντης το 1586 φάνηκε να προκρίνει την υπό όρους ανοχή ως προς τη μέθοδο επίτευξης της ειρήνευσης της κοινωνίας από τις θρησκευτικές διενέξεις και συγκρού-

σεις. Η ανάκληση όμως του Διατάγματος της Νάντης το 1680, στο απόγειο της γαλλικής απολυταρχίας, κατέδειξε και πόσο αβάντιστες ήταν οι ελπίδες ότι η απολυταρχία, ή η θεωρία της απόλυτης και αδέσμευτης κυριαρχίας, θα μπορούσε να συμβιβαστεί με την αρχή της θρησκευτικής ανοχής, δηλαδή τον σεβασμό της ελευθερίας της συνείδησης.

Το ζήτημα της ρύθμισης των σχέσεων του φορέα της κρατικής εξουσίας με τη θρησκευτική ζωή των πληθυσμών επί των οποίων ασκούσε την κυριαρχία απέβη κατά συνέπεια κεντρικό αντικείμενο προβληματισμού στην κριτική του Διαφωτισμού ως προς την εξέταση των δυνητικών του λύσεων. Από τον Σπινόζα και τον Λοκ έως τον Βολταίρο και τον Μοντεσκιέ υπήρξε αδιαπραγμάτευτη η θέση του Διαφωτισμού ότι στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων και στις επιλογές της πνευματικής τους ζωής δεν χωρούσε παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας. Ως εκ τούτου η ανοχή, η ανεξιθρησκία, όπως αποδόθηκε ο όρος στα ελληνικά από τον Ευγένιο Βούλγαρη τον δέκατο όγδοο αιώνα, προτάθηκε ως αδιαπραγμάτευτη διεκδίκηση πνευματικής ελευθερίας και σεβασμού της προσωπικότητας των ανθρώπων ως φορέων αναπαλλοτριωτών δικαιωμάτων.

Η Ιφιγένεια Μποτουροπούλου αρχίζει την αφήγησή της ακριβώς από τη διατύπωση αυτών των θέσεων του Διαφωτισμού και τις διακηρύξεις και πολιτικές ρυθμίσεις που πρότεινε η Γαλλική Επανάσταση για το ζήτημα. Αυτό υπήρξε το άμεσο υπόβαθρο της ανέλιξης των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας κατά τον επόμενο αιώνα έως το έτος 1905 και τη λύση του ζητήματος δια του χωρισμού και της καθιέρωσης της *laïcité*, της εκκοσμίκευσης του κράτους.

Πρόκειται για μια ιστορία συναρπαστική και πολυκύμαντη με πολλές δραματικές πτυχές. Η πολυπλοκότητά της έθεσε σε δο-

κιμασία την ικανότητα, την ευθυκρισία και τη συναίσθηση των ευθυνών τους τόσο της πολιτικής όσο και της εκκλησιαστικής ηγεσίας στη Γαλλία, στη Ρώμη αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου δεν έλειψαν αντίστοιχες δοκιμασίες. Το πιο ενδιαφέρον μέρος της ιστορίας πάντως κατά τη γνώμη μου ήταν οι επιπτώσεις των σχετικών προβλημάτων και διλημάτων στην ίδια τη θρησκευτική ζωή.

Οι διακυμάνσεις του προβλήματος ενωρίτερα τον δέκατο ένατο αιώνα λειτούργησαν ως κίνητρο για την εμφάνιση του φιλελεύθερου καθολικισμού του Φελισιτέ Λαμενέ στη Γαλλία ενώ οι αντίστοιχες συζητήσεις στη Βρετανία προκάλεσαν μια πραγματική αναζωογόνηση της πνευματικής ζωής στους κόλπους των Εκκλησιών, τόσο της Αγγλικανικής όσο και της Ρωμαιοκαθολικής, με εμβληματικό εκπρόσωπο τον καρδινάλιο Newman.

Αντίστοιχα, η επιβολή του χωρισμού και της *laïcité* στη Γαλλία με τον νόμο του 1905 προκάλεσαν το εντυπωσιακό φαινόμενο της «μεταστροφής» προς τη θρησκευτική ζωή κορυφαίων εκπροσώπων της λογοτεχνίας και της σκέψης, του Jacques Maritain, του Charles Réguy, του Paul Verlaine, του Ernest Psichari, εγγονού του Ernest Renan και γιού του Γιάννη Ψυχάρη, και πολλών άλλων διανοουμένων. Λειτούργησε επίσης ως κίνητήριο δύναμη για την ενεργότερη συμμετοχή των γυναικών στη θρησκευτική ζωή, ιδίως σε έργα κοινωνικής αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας.

Από την αφήγηση αυτής της ιστορίας, που οφείλει να παραμένει ζωντανή ως στοιχείο της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας, προκύπτει ένα απλό και προφανές συμπέρασμα. Η *laïcité* και ο χωρισμός κράτους και Εκκλησίας δεν συνιστούν απειλές για τη θρησκευτική ζωή. Απεναντίας, αποτελούν εγγυήσεις πνευματι-

κής ελευθερίας σε ευνομούμενες πολιτείες και κοινωνίες που έχουν κατορθώσει να κατακτήσουν έναν βαθμό ωριμότητας και πολιτισμού, αποτελούν ουσιαστικά στοιχεία αυτού του πολιτισμού της κοινωνικής ωριμότητας.

Η Ιφιγένεια Μποτουροπούλου δικαιούται την εκτίμηση και την ευγνωμοσύνη μας γιατί μας υπενθυμίζει με το έργο της αυτό το σημαντικό κεκτημένο της κοινής ευρωπαϊκής κληρονομιάς.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ
της Ακαδημίας Αθηνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιδέα για μια μελέτη των γεγονότων που οδήγησαν στον νόμο της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1905 περί διαχωρισμού των Εκκλησιών και του κράτους στη Γαλλία μάς επιβλήθηκε σχεδόν από μόνη της, στο μέτρο που το ζήτημα διατηρεί στο ακέραιο την επικαιρότητα του ενώ η εκατονταετηρίδα αυτού του νόμου το 2005 μας παρουσιάστηκε επίσης ως η κατεξοχήν ευκαιρία για να επανεξετάσουμε το πρόβλημα. Με την ευκαιρία της επετείου, εκδόθηκαν πολλά συγγράμματα που εμπλουτίζουν την προβληματική και διαφωτίζουν το θέμα με νέους και εύστοχους τρόπους. Οι συγγραφείς τους, επιστρέφοντας στις πηγές, στις αρχικές ιδέες, στις προσωπικότητες που πήραν μέρος στη συζήτηση σχετικά με αυτόν τον νόμο, διασαφηνίζουν τις αρχές που τον διέπουν και ταυτόχρονα μας βοηθούν να καταλάβουμε σε ποιο βαθμό η εφαρμογή του έλυσε το πρόβλημα της ελευθερίας της συνείδησης στο πλαίσιο των συλλογικών συμπεριφορών. Όλοι όμως επισημαίνουν ότι η Γαλλία δεν έκρινε απαραίτητο να τιμήσει την πεντηκοστή επέτειο του νόμου του 1905.¹

1. 1905, *La séparation des Églises et de l'État. Les textes fondateurs*, Επιλογή και παρουσίαση κειμένων από τον Yves Bruley, Παρίσι, Perrin, 2004, σ. 461-462: «Ο 20^{ός} αιώνας δεν αρκέστηκε στην ψήφιση του διαχωρισμού· κατάφερε να τον

Η συγκυρία και οι νοοτροπίες έχουν ασφαλώς αλλάξει, αλλά αυτό που έχει σημασία είναι ότι η φιλοσοφική συζήτηση άνοιξε εκ νέου σήμερα γύρω από την κοσμικότητα (*laïcité*),¹ εξαιτίας της εξάπλωσης σε ευρωπαϊκό έδαφος του ισλαμισμού, ο οποίος έχει γίνει η δεύτερη θρησκεία στη Γαλλία, και επιβάλλει, όπως λέγεται επανειλημμένα, έναν νέο αναστοχασμό· ωστόσο, πρόκειται για μια συζήτηση καθαρά πολιτική, παρά την επιβεβαίωση, στη σύγχρονη εποχή, της υπεροχής της εθνικής κυριαρχίας, της εκκοσμίκευσης (*laïcisation*) της κουλτούρας και της απώλειας της πνευματικής ηγεμονίας της Εκκλησίας επί του κράτους και της κοινωνίας. Από το 1905, η Γαλλία της κοσμικότητας αναπτύσσει το δικό της μοντέλο, η θρησκεία έχει καταστεί ιδιωτική υπόθεση και το κράτος κυβερνά την πολιτεία.

Πολλοί πολιτικοί ασχολούνται σήμερα, λοιπόν, με το πρόβλημα της θέσης του ισλαμισμού στο πλαίσιο των σχέσεων Εκκλη-

καταστήσει παράγοντα δημοκρατικής σταθερότητας. Σε τέτοιο βαθμό που η Γαλλία του 1955 δεν θεώρησε απαραίτητο να τιμήσει την πεντηκοστή επέτειο του νόμου του 1905 [...] Το γεγονός είναι ότι οι σχέσεις μεταξύ του κράτους και των θρησκειών δεν απασχολούσαν πια καθόλου τα πνεύματα και ότι η στάση της καθολικής Εκκλησίας, ακόμη και πριν από τη Δεύτερη Σύνοδο του Βατικανού, φαινόταν εφεξής ευθυγραμμισμένη με την κατάσταση».

1. Με τη λέξη «κοσμικότητα» δηλώνεται στην ελληνική ο γαλλικός όρος «*laïcité*», ως ο πλέον κοντινός στην έννοια αυτή. Σύμφωνα με το γαλλικό λεξικό *Larousse* η έννοια της λέξης «*laïcité*» ορίζεται ως «αντίληψη και οργάνωση της κοινωνίας βασισμένης στον διαχωρισμό Εκκλησίας και κράτους και η οποία αποκλείει τις Εκκλησίες από την άσκηση κάθε πολιτικής ή διοικητικής εξουσίας, και, ιδιαιτέρως, από την οργάνωση της παιδείας». Η αρχή της κοσμικότητας του γαλλικού κράτους θεσπίστηκε με το πρώτο άρθρο του γαλλικού Συντάγματος του 1958. Η «*laïcité*» έχει ρίζα στην ελληνική λέξη «λαός», που ξεχώριζε τον λαό από τους ιερείς. Η λέξη «λαϊκός» αργότερα υποδείκνυε πρόσωπο που δεν ανήκε στην Εκκλησία και στα μοναχικά τάγματα.

σιών-κράτους, καθώς και με τα μέσα συμφιλίωσης της κοσμικότητας με την πολυπολιτισμικότητα, επιδεικνύοντας «το χαμηλόφωνο προφίλ των πολιτικών ανδρών που έχουν περιορίσει στην ιδιωτική σφαίρα τις πεποιθήσεις τους, τις αναζητήσεις τους ή τις αντιπάθειές τους σε ό,τι αφορά το υπερβατικό».¹ Οι ενήμεροι επιστήμονες, από την πλευρά τους, νιώθουν κατά κάποιο τρόπο υποχρεωμένοι να ξανανοιξουν τη συζήτηση προκειμένου να ξεκαθαρίσουν το ως άνω ζήτημα, ώστε να δίνεται η εντύπωση ότι το ίδιο το πνεύμα του Διαφωτισμού κινητοποιήθηκε για να αντιμετωπίσει την κατάσταση· όλοι, ούτως ή άλλως, υπογραμμίζουν την πολυπλοκότητα των νέων σχέσεων που ισχύουν μεταξύ της θρησκείας και του κράτους και τις πολλαπλές εξελίξεις στον τομέα του πολιτισμού και της κουλτούρας που ανατρέπουν την κοινωνική τάξη. Οι Γάλλοι σήμερα συμμερίζονται την υπόδειξη «η Εκκλησία στο σπίτι της και το κράτος στο δικό του» που απήυθνε ως βουλευτής ο Βικτώρ Ουγκώ εν μέσω διαβουλεύσεων για το νομοσχέδιο Φαλού (Falloux) το 1850, αλλά στο πλαίσιο μιας κοσμικότητας που έχει καταλαγιάσει, εφόσον έχουν ενστερνιστεί εδώ και καιρό την ιδέα ότι είναι πρώτα πολίτες και έπειτα πιστοί.

Η παρούσα μελέτη σκοπεύει λοιπόν, αφενός, να ανασυνθέσει, ακολουθώντας ορισμένα χρονικά ορόσημα, την εξέλιξη των ηθικών και διανοητικών αξιών της γαλλικής κοινωνίας που συνέβαλαν σε αυτόν τον ιστορικό διαχωρισμό και, αφετέρου, να σκιαγραφήσει την ιστορία των νοοτροπιών οι οποίες έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στην ανάδυση μιας νέας θεώρησης του

1. «Dossier “Présidentielle”: Dieu et moi. Les 12 candidats se confessent», *La vie* (χριστιανικό εβδομαδιαίο ειδησεογραφικό περιοδικό), N° 3214, 5 Απριλίου 2007, σ. 18.

κόσμου και οι οποίες υπαγόρευαν τις σχέσεις του κράτους και των Εκκλησιών. Θα επικεντρωθούμε σε έναν αριθμό σχετικών κειμένων και αντιλήψεων, καθώς εκτιμούμε ότι ο διαχωρισμός αυτών των δύο μειζόνων φορέων του πολιτισμού μας προκύπτει από τη σύζευξη πολλών παραγόντων και ότι αυτή η, καθαρά πολιτική, υπουργική απόφαση που ζητούσε την εφαρμογή της σχετιζόταν ασφαλώς με το θρησκευτικό αίσθημα των Γάλλων, αλλά ενέπλεκε ένα πολύ ευρύτερο διακύβευμα: δηλαδή τον καθορισμό των προδιαγραφών που θα εξασφάλιζαν εφεξής μια απαλλαγμένη από συγκρούσεις διαβίωση της πολιτείας.

Άνθρωποι, βιβλία, πεποιθήσεις και νοοτροπίες, γεγονότα και νόμοι επηρέασαν λοιπόν τη γένεση των ιδεών που επρόκειτο να οδηγήσουν σε μια νέα θεώρηση των σχέσεων του κράτους με τη θρησκεία: αυτά είναι τα πεδία που η παρούσα μελέτη προτίθεται να διερευνήσει.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΜΠΟΤΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ
ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΣΤΑΘΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟ

Όσον αφορά το θρησκευτικό ζήτημα, θεωρώ ότι θα έπρεπε σιγά σιγά να κατευθυνθούμε προς τον διαχωρισμό της Εκκλησίας και του κράτους. Θα ήταν προτιμότερο, μου φαίνεται, να έχουμε λιγότερες απαιτήσεις από την Εκκλησία και επίσης να της κάνουμε λιγότερες παραχωρήσεις· να ανακατευόμαστε λιγότερο με τις υποθέσεις της, αλλά επίσης να μην της επιτρέπουμε στο εξής να ανακατεύεται με το κράτος· να δώσουμε στον επίσκοπο κάθε ελευθερία για την αλληλογραφία και τις εγκυκλίους του, αλλά να μην του παραχωρήσουμε τις καθαιρέσεις και τα άλλα μέτρα αδιαλλαξίας που διεκδικεί στο όνομα μιας υποτιθέμενης κρατικής θρησκείας.¹

ΕΡΝΕΣΤ ΡΕΝΑΝ²

Αυτή η άποψη που διατύπωσε ο Ερνέστ Ρενάν ήδη το 1865 δεν είχε φανεί υπερβολικά πρώιμη, διότι τα πνεύματα ήταν κιόλας σχετικά έτοιμα να αποδεχθούν μια τέτοια κατάσταση. Τα γεγονότα που οδήγησαν το 1905 στον διαχωρισμό των Εκκλησιών και του κράτους στη Γαλλία είναι πολλαπλά, σύνθετα και ανάγονται στο Παλαιό Καθεστώς, πολύ πριν την επαναστατική περίο-

1. Επιστολή που έστειλε ο Ρενάν από την Αθήνα στις 16 Μαρτίου 1865 προς την Ιουλία Βοναπάρτη, μαρκησία της Roccagiovine, E. Renan, *Cœuvres complètes*, τ. Ι΄ Correspondance 1845-1892, σ. 421-424. Θυμίζουμε με την ευκαιρία ότι κατά την άφιξή του στην Αθήνα, ο Renan είχε δεχθεί την επίθεση του ελληνικού κλήρου μέσω του Τύπου εξαιτίας του έργου του *Vie de Jésus* ενώ οι κύκλοι διανοουμένων και πολιτικών της Αθήνας τού επιφύλαξαν υποδοχή θερμότατη και αντάξια της προσωπικότητάς του.

2. Ernest Renan (1823-1892), Γάλλος φιλόσοφος και ιστορικός της θρησκείας, συγγραφέας του *Βίου του Ιησού*.

δο. Για την κυβέρνηση της εποχής, η πορεία προς αυτή την απόφαση υπήρξε μακρά και σηματοδοτήθηκε από πολλά κρίσιμα και ταραχώδη στάδια. Το θρησκευτικό ζήτημα δεν έπαψε ποτέ να βρίσκεται στο επίκεντρο τόσο του πολιτικού όσο και του κοινωνικού βίου. Έτσι, περίοδοι έντασης, κατά τις οποίες κυριαρχούσε στον πολιτικό βίο, προκαλώντας μείζονες ιδεολογικές όσο και κοινωνικές αντιπαράθεσεις, διαδέχονταν περιόδους όπου αυτή η προβληματική απασχολούσε αποκλειστικά τους νομικούς, τους ιστορικούς και τους θεολόγους. Πράγμα που υποδεικνύει, εξάλλου, ότι το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και κράτους στη Γαλλία εξελίχθηκε σύμφωνα με ειδικούς όρους και σε συνάρτηση με σαφώς ιδιαίτερα ιδεολογικά και ιστορικά δεδομένα που προσιδιάζουν στο βίωμα της χώρας αυτής.

Θεωρούμε επομένως απαραίτητο να επανέλθουμε σε ορισμένα σημεία-σταθμούς που προλείαναν το έδαφος για ένα γεγονός το οποίο απορρέει άμεσα από την εξέλιξη και τη ζύμωση των ιδεών. Οριοθετήσαμε από χρονική άποψη το πεδίο της έρευνας ανάμεσα στο 1750 περίπου, δηλαδή την περίοδο του Διαφωτισμού, και το 1914, έτος κήρυξης του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά και κατά το οποίο ο Πάπας Πίος Ι΄, λίγες ημέρες πριν τον θάνατό του, καταδίκασε την εφημερίδα της Action Française.¹ Μολονότι η χρονολογία αυτή δεν σηματοδοτεί το τέλος μιας αντιπαράθεσης η οποία, απεναντίας, θα λάβει νέες διαστάσεις στα τέλη του 20^{ου} αιώνα με την εξάπλωση του ισλαμισμού σε ευρωπαϊκό έδαφος, επισφραγίζει την έναρξη ισχύος του νόμου για τον διαχωρισμό Εκκλησιών και κράτους. Εκτός από τα ίδια τα

1. Action Française: γαλλικό ακροδεξιό πολιτικό κίνημα με εθνικιστική και φιλοβασιλική ιδεολογία που ιδρύθηκε το 1898 στον απόηχο της υπόθεσης Ντρέυφους [ΣτΜ].

γεγονότα και τα ιστορικά συμφραζόμενα, αρμόζει να λάβουμε σοβαρά υπόψη τον τρόπο με τον οποίο οι πάπες, εμπλεκόμενοι καθώς ήταν στην υπόθεση του διαχωρισμού στη Γαλλία, χειρίστηκαν, ο καθένας με τη δική του λογική, το λεπτό ζήτημα του γαλλικού καθολικού κλήρου, έτσι ώστε να μη θίξουν το πρωτείο της Ρώμης, διατηρώντας ταυτόχρονα την υποστήριξη των γάλλων καθολικών. Ούτως ή άλλως, η παπική διπλωματία ως προς τις σχέσεις του Βατικανού με τους καθολικούς της Γαλλίας, όπως εξάλλου και με όλους τους άλλους καθολικούς λαούς, συνοψίζεται, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αλλά και μετέπειτα, σε έναν διαρκή αγώνα για τη διατήρηση της πνευματικής εξουσίας της Εκκλησίας πάνω στους πιστούς· διότι το αντικληρικό ρεύμα, αντί να περιορίζεται αποκλειστικά στη γαλλική κοινωνία, εμφανίζεται τόσο στην Ιταλία όσο και σε άλλες καθολικές χώρες. Η απόρριψη του νόμου του 1905 από τον Πίο Ι΄, με όλα τα παρεπόμενά της, θα αποβεί βαρύνουσας σημασίας.

Ενώσω τα κοινωνικά κινήματα αναδύονταν διεκδικώντας ελευθερίες, ο θρησκευτικός αγώνας εκ μέρους της Ρώμης, η οποία αντιστασόταν επίμονα στη νέα τάξη πραγμάτων, αδυνατούσε πια να επιτύχει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, επειδή η εικόνα της νέας κοινωνίας ήταν μη αναστρέψιμη. Οι αφορισμοί, οι καταδίκες, η αναγραφή στον *Ίνδικα*¹ και άλλες παρόμοιες πρακτικές του Βατικανού δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν τη γαλ-

1. *Index Librorum Prohibitorum* (=Κατάλογος Απαγορευμένων Βιβλίων): επρόκειτο για κατάλογο εντύπων τα οποία είχαν λογοκριθεί από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία καθώς θεωρούνταν επικίνδυνα για την ίδια και για την πίστη των μελών της. Ο σκοπός του καταλόγου ήταν η αποτροπή της ανάγνωσης εκ μέρους των πιστών ανήθικων βιβλίων και έργων, καθώς και όσων περιείχαν κατά τη γνώμη της θεολογικά σφάλματα [ΣτΜ].

λική κυβέρνηση από το να ψηφίσει και να εφαρμόσει τον νόμο περί διαχωρισμού των Εκκλησιών και του κράτους, έναν νόμο στο πνεύμα της κοσμικότητας η οποία, μετά τις μεγάλες μέρες που γνώρισε στη Γαλλική Επανάσταση και έπειτα κατά την Τρίτη Δημοκρατία, παραμένει επίκαιρη. Πρόκειται για περιόδους «οι οποίες, κάθε φορά εξαιτίας μιας κρίσης, προσέδωσαν στην έννοια τον ειδικό της χαρακτήρα και προσδιόρισαν το περίγραμμά της, όχι δίχως να επαναχρησιμοποιήσουν και να αναθεωρήσουν θέσεις που είχε εισαγάγει πολύ νωρίτερα η φιλοσοφική σκέψη».¹

1. Catherine Kintzler, *Qu'est-ce que la laïcité ?*, Vrin, Παρίσι, 2007, σ. 7.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ:
ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ

Τα πεφωτισμένα πνεύματα είχαν τη δυνατότητα να διακρίνουν μια βαθμιαία εξασθένηση της πίστης ήδη πριν τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Αυτή η «παρακμή» της Εκκλησίας, αντιληπτή και στην υπόλοιπη Ευρώπη, δεν οφειλόταν ούτε στο πνεύμα των φιλοσόφων ούτε στην *Εγκυκλοπαίδεια*,¹ αλλά σε πολλούς άλλους παράγοντες που θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Είναι μάλιστα αμφίβολο αν η *Εγκυκλοπαίδεια* συνελήφθη αρχικά ως ένα όπλο ενάντια στη θρησκεία, και στους εκκλησιαστικούς κύκλους ενέπνεε ποικίλες απόψεις. Επίσης, είναι αναμφίβολο ότι η ίδια συντέλεσε στην ανάδυση μιας νέας θεώρησης του κόσμου στον Αιώνα των Φώτων, η οποία θα ανέτρεπε τις πεποιθήσεις περί πίστεως στον Θεό και τους αμετάβλητους νόμους, ανοίγοντας τον δρόμο για τον ορθό λόγο.

Η θρησκεία πήρε θέση απέναντι στη «φιλοσοφία» και έτσι έγι-

1. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*: ήταν μια γενική εγκυκλοπαίδεια που συντάχθηκε την περίοδο του Διαφωτισμού από τους διαφωτιστές-εγκυκλοπαιδιστές υπό τη διεύθυνση των Diderot και D'Alembert από το 1751 μέχρι το 1772, σε 35 τόμους. Θεωρείται το σύμβολο του Διαφωτισμού που έδωσε την καταλυτική ώθηση στις τέχνες και τα γράμματα.

νε εχθρός της. Οι φιλόσοφοι επέκριναν και κατήγγειλαν τις πρακτικές της Εκκλησίας, και αγωνίστηκαν για την ανανέωση των ιδεών, δίνοντας έμφαση στην πρόοδο και τη διάδοσή της με αποκλειστικό στόχο την πνευματική απελευθέρωση· κατ' αυτή την έννοια, αληθεύει ότι «πολύ πριν την πτώση αυτού που οι επαναστάτες του 1789 βάπτισαν “Παλαιό Καθεστώς”, ο “Αιώνας των Φώτων” επινόησε αυτό που εμείς αναγνωρίζουμε ως τη σύγχρονη εποχή».¹ Για πολλούς, η θρησκεία ήταν θέμα όχι τόσο πεποίθησης όσο υποταγής στις ενωμένες δυνάμεις του κράτους και της Εκκλησίας, και συμμόρφωσης με ένα σύνολο παραδόσεων, κανόνων και συμβάσεων που εμπόδιζαν τη διάσπαση της κοινωνικής ισορροπίας.² Επομένως μάλλον αυτή η «κρίση συνείδησης» του γαλλικού και ευρωπαϊκού στοχασμού θορύβησε την Εκκλησία η οποία απάντησε με το ανάθεμα ή την απαγόρευση, δηλαδή με τα παραδοσιακά της όπλα που όμως προκαλούσαν την απέχθεια των πιστών· εφόσον η ιδέα της ελευθεροφροσύνης και της ανοχής άρχιζε ήδη τότε να εδραιώνεται στη συλλογική συνείδηση. Ήδη από τον 17^ο αιώνα ο Σπινόζα³ ζητούσε πλήρη διαχωρισμό της πίστης από τη θρησκεία, σε μια διαδικασία ελευθερίας της σκέψης και εκκοσμίκευσης του κράτους προκειμένου να καταπολεμηθούν οι θρησκευτικές προλήψεις· διότι κατά την άποψή του δεν ήταν δυνατόν να μιλάει κανείς για το κράτος χωρίς να μελετήσει τη σχέση του με τη θρησκεία και αντιστρόφως. Με τις σκέψεις του αυτές έθεσε έτσι και τα θεμέλια της σύγχρονης κριτικής

1. Joël Cornette, *Absolutisme et Lumières*, Hachette, Παρίσι, 2002, σ. 4.

2. L.-J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles (επιμ.), *Nouvelle Histoire de l'Église*, τ. 4, Seuil, Παρίσι, 1970, σ. 9.

3. Baruch de Spinoza (1632-1667), Ολλανδός, ένας από τους μεγάλους ορθολογιστές φιλοσόφους, εβραϊκής καταγωγής, συγγραφέας της *Ηθικής*.

της Αγίας Γραφής και εντέλει του Διαφωτισμού που ακολούθησε.

Ο Πάπας Κλήμης ΙΓ΄ αναγράφει το 1759 στον *Ίνδικα την Εγκυκλοπαίδεια* και, από εκείνη τη στιγμή και εξής, εντείνεται ο αντικληρικός χαρακτήρας του έργου, όσο και αν εξακολουθεί να ισχύει η σύνεση. Επιπλέον, τα παριζιάνικα σαλόνια, εστίες διάνοησης τόσο για την αριστοκρατία όσο και για την ευκατάστατη αστική τάξη, δραστηριοποιούνταν για τη διάδοση και εκλαΐκευση των επιστημών ενώ ταυτόχρονα έθεταν το πρόβλημα της Πρόνοιας ενώπιον ενός ολοένα ευρύτερου κοινού. Η μελέτη της φύσης και η διερεύνηση των δυνάμεων που κυβερνούν το σύμπαν οδήγησαν στον ντεϊσμό, δηλαδή στην αρχή σύμφωνα με την οποία ο Θεός δημιούργησε μεν το σύμπαν και τον άνθρωπο αλλά δεν επενέβη ξανά στις διαδικασίες της φύσης ούτε στο ανθρώπινο γίγνεσθαι.

Ο ντεϊσμός έφτασε στη Γαλλία από την Αγγλία. Ο Μοντεσκιέ¹ και ο Βολταίρος² διέμειναν για καιρό στην Αγγλία, από όπου άντλησαν την έμπνευση που θα τους αναδείκνυε σε πρωτεργάτες του γαλλικού ντεϊσμού. Στην Αγγλία, λοιπόν, ο Μοντεσκιέ ανέπτυξε τις σκέψεις που αποτελούν τον πυρήνα του *Περί του πνεύματος των νόμων* (*De l'esprit des lois*)³, αυτού του θεμελιώδους έργου για την εξέλιξη του γαλλικού στοχασμού. Οι σκέψεις αυτές επρόκειτο πράγματι να παίξουν καταλυτικό ρόλο στην Επανάσταση, παρ' ότι οι προθέσεις του συγγραφέα τους ήταν μάλλον

1. Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu (1689-1755), Γάλλος συγγραφέας και φιλόσοφος του Διαφωτισμού.

2. François-Marie Arouet, γνωστός ως Voltaire (1694-1778), Γάλλος συγγραφέας, ιστορικός και φιλόσοφος, διάσημος για το πνεύμα του.

3. Ελληνική μετάφραση: Μοντεσκιέ, *Το πνεύμα των νόμων*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης – Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα (1994¹) 2006 [ΣτΜ].

συντηρητικές. Στις σελίδες του έργου, ο Μοντεσκιέ εξυμνούσε το αγγλικό δημόσιο δίκαιο που θεμελιωνόταν στην ιδέα ότι οι υπάρχουσες φεουδαρχικές ελευθερίες ήταν ο καρπός της αρμονικής συνεργασίας μεταξύ του βασιλιά, των λόρδων και των κοινοτήτων. Έτσι, η συνταγματική μοναρχία παρουσιαζόταν ως ανώτερη του μοναρχικού απολυταρχισμού. Αν και η πεποίθηση ότι το αγγλικό Σύνταγμα σεβόταν τη διάκριση των τριών εξουσιών αποτελούσε αυταπάτη, το σύγγραμμα του Μοντεσκιέ άσκησε σημαντική και εκτεταμένη επιρροή στην εξέλιξη των ιδεών στη Γαλλία.

Ο Βολταίρος, από την πλευρά του, εκθειάζει στις Αγγλικές επιστολές του (*Lettres anglaises*) τη θρησκευτική ελευθερία που επικρατεί στη Βρετανική Αυτοκρατορία και εξαπολύει την πρώτη επίθεσή του κατά της καθολικής Εκκλησίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, άλλωστε, με τα αναρίθμητα συγγράμματά του, τα φυλλάδια και τους λιβέλους κατά της Εκκλησίας, ο φιλόσοφος συνέβαλε, χάρη στο αποφασιστικά προσωπικό του ύφος, στο να εδραιωθεί σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας της εποχής του η αμφιβολία για τη χριστιανική πίστη, χρησιμοποιώντας την επιστήμη ως όπλο εναντίον της Εκκλησίας ήταν και αυτός ντεϊστής και εξέφραζε την πίστη του σε έναν Θεό-μεγάλο ωρολογοποιό του σύμπαντος.

Ο Ντιντερό,¹ ο διευθυντής της *Εγκυκλοπαίδειας*, «πέρασε στη διάρκεια της ζωής του από τον ντεϊσμό στον πανθεϊσμό και κατέληξε σε έναν υλισμό που προσέγγιζε τον αθεϊσμό»². ωστόσο,

1. Denis Diderot, (1713-1784), Γάλλος επιφανής φιλόλογος, φιλόσοφος και συγγραφέας.

2. L.-J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles (επιμ.), *Nouvelle Histoire de l'Église*, ο. π., σ. 26.

συνεργαζόταν με ανθρώπους ποικίλων τάσεων: αφενός, με συντάκτες, συμπεριλαμβανομένων θεολόγων, που ποτέ δεν έθεσαν υπό αμφισβήτηση την πίστη τους και, αφετέρου, με επιστήμονες. Έτσι, από το σύνολο των απόψεων που εκφράζονται σε αυτό το μνημειώδες έργο προκύπτει ένας σκεπτικισμός του οποίου η επίδραση οδήγησε τη γαλλική σκέψη προς τον αντικληρικαλισμό και τον θρησκευτικό αδιαφορισμό. Πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι, εκείνη την εποχή, ο όρος «αντικληρικαλισμός» δεν σήμαινε καθόλου άρνηση της θρησκείας, αλλά απλώς εχθρική στάση έναντι της επιρροής της στη δημόσια σφαίρα.

Η περίπτωση του Ρουσσώ,¹ του «διαπρεπούς εκπροσώπου της κοινωνικής κριτικής της εποχής του Διαφωτισμού»,² είναι εντελώς ιδιόζουσα: πράγματι, αυτός παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως ρασιοναλιστής και ως ρομαντικός, ως ντεϊστής και ως υπέρμαχος της αποκατάστασης της θρησκείας, εξ ου και ο ετερόκλητος χαρακτήρας της επιρροής που άσκησε. Στον Ρουσσώ αποδίδεται η έννοια της «πολιτικής θρησκείας» ενόψει του καθορισμού μιας νέας θρησκείας του πολίτη, την οποία έκρινε αναγκαία για τη δημοκρατία: μιας κοσμικής θρησκείας διακριτής και υπό μια έννοια αντίθετης από τον χριστιανισμό.³ Πράγματι, στο θεμελιώδες έργο του *Το κοινωνικό συμβόλαιο (Du contrat social)*⁴ ο φιλόσοφος από τη Γενεύη διατυπώνει την ιδέα μιας πολιτικής

1. Jean-Jacques Rousseau, (1712-1778), Ελβετός φιλόσοφος, συγγραφέας και συνθέτης.

2. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Πορεία, 2007⁴, σ. 107.

3. Emilio Gentile, *Les religions de la politique*, Seuil, Παρίσι, 2005, σ. 32.

4. Ελληνική μετάφραση: Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή Αρχές πολιτικού δικαίου*, μτφρ. Βασιλική Γρηγοροπούλου, Αλβέρτος Σταϊνχάουερ, επιμ: Βασιλική Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα, 2004 [ΣΤΜ].

θρησκείας ως πνευματικού δεσμού απαραίτητου για την πολιτική ενότητα ενός νέου εθνικού κράτους θεμελιωμένου στη λαϊκή κυριαρχία. Στο 7^ο κεφάλαιο του συγγράμματος, το οποίο τιτλοφορείται «Περί της πολιτικής θρησκείας» («De la religion civile»), αναπτύσσει αυτή την έννοια με τη βοήθεια πολλών παραδειγμάτων θρησκευτικών μοντέλων και προς το τέλος του κεφαλαίου σχολιάζει τον χριστιανισμό ως εξής:

Όμως, σφάλλω χρησιμοποιώντας τον όρο «χριστιανική πολιτεία» αυτές οι δύο λέξεις αλληλο-αποκλείονται. Ο χριστιανισμός δεν κηρύττει παρά υποταγή και εξάρτηση. Το πνεύμα του είναι υπερβολικά ευνοϊκό για την τυραννία, ώστε η ίδια πάντα επωφελείται. Οι αληθινοί χριστιανοί είναι φτιαγμένοι για να είναι υπόδουλοι· το γνωρίζουν και δεν τους συγκινεί καθόλου, καθώς αυτή η σύντομη ζωή έχει πολύ μικρή αξία στα μάτια τους. (...) Αλλά αφήνοντας στην άκρη τις πολιτικές θεωρήσεις, ας επανέλθουμε στο δίκαιο και ας καθορίσουμε τις θεμελιώδεις αρχές σε αυτό το σημαντικό ζήτημα. Το δικαίωμα που δίνει στον άρχοντα το κοινωνικό σύμφωνο δεν υπερβαίνει διόλου, όπως έχω πει, τα όρια της δημόσιας ωφέλειας. Οι υπήκοοι επομένως δεν οφείλουν να δίνουν λογαριασμό στον άρχοντα για τις απόψεις τους παρά στο μέτρο που οι απόψεις αυτές αφορούν την κοινότητα. Πλην όμως, συμφέρει πράγματι το κράτος να έχει κάθε πολίτης μια θρησκεία που να τον προτρέπει να αγαπά τα καθήκοντά του· αλλά τα δόγματα αυτής της θρησκείας δεν αφορούν ούτε το κράτος ούτε τα μέλη του, παρά στο μέτρο που αφορούν την ηθική και τα καθήκοντα που όποιος την επαγγέλλεται είναι δεσμευμένος να εκπληρώνει έναντι των άλλων. (...) Υπάρχει, λοιπόν, μια καθαρά πολιτική ομολογία πίστεως, της οποίας τα άρθρα πρέπει να διατυπώνει ο άρχων, όχι ακριβώς ως θρησκευτικά δόγματα αλλά ως αισθήματα κοινωνικότητας, χωρίς τα οποία είναι αδύνατο να είναι κανείς είτε καλός πολίτης είτε πιστός υπήκοος.¹

1. J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, Flammarion, 1966, p. 177-180.

Ο Ρουσσώ κλείνει τη συλλογιστική του με την εξής φράση: «Αλλά όποιος τολμήσει να πει: Εκτός της Εκκλησίας δεν υπάρχει ουδεμία σωτηρία, πρέπει να αποδιωχτεί από το κράτος».¹

Παρομοίως, στην «Ομολογία πίστεως του εφημερίου από τη Σαβοΐα» («Profession de foi du vicaire savoyard»), που αποτελεί σημαντικό μέρος του βιβλίου Δ΄ του Αιμίλιου (*Émile ou De l'éducation*),² ασκεί κριτική στις θρησκείες της αποκάλυψης και εγκωμιάζει τη φυσική θρησκεία. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης:

Ο Ρουσσώ ποτέ δεν αμφισβήτησε την ύπαρξη του Θεού, υποστήριζε όμως ότι ο άνθρωπος δεν χρειάζεται διαμεσολαβητές στη σχέση του με το θείο, στην ένωση με το οποίο τον ωθεί τόσο ο λόγος όσο και το φυσικό του συναίσθημα. Οι απόψεις αυτές υπέσκαπταν την οργανωμένη Εκκλησία, όπως και η πεποίθηση του Ρουσσώ ότι ο άνθρωπος μπορεί να κατακτήσει τη σωτηρία του μόνο με τις δικές του προσπάθειες, τις οποίες κατευθύνει η έμφυτη ηθική αίσθηση, η συνείδηση που φέρει μέσα του.³

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ο όρος «πολιτικός» («civile») που χρησιμοποιεί ο Ρουσσώ για να προσδιορίσει αυτή τη διαφορετική θρησκεία εξελίχθηκε σε «κοσμικός» και υποδηλώνει ιδεολογίες και ιδανικά που αποσκοπούν στην αντικατάσταση της παραδοσιακής μεταφυσικής θρησκείας από νέες ουμανιστικές συλλήψεις, στις οποίες θα επανέλθουμε παρακάτω.

Όμως αυτός που άνοιξε τον δρόμο της πνευματικής ωρίμανσης και σφράγισε με τις ιδέες του την ανανέωση της πολιτικής

1. J.-J. Rousseau, στο ίδιο.

2. Ελληνική μετάφραση: Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*, μτφρ. Πολυτίμη Γκέκα, επιμ: Γιώργος Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα, 2001 (Βιβλία I-III) και 2002 (Βιβλία IV-V) [ΣτΜ].

3. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ο.π., σ. 111-112.

σκέψης ήταν κυρίως ο Τζων Λοκ.¹ Η *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*² (*Lettre sur la tolérance*)³ του Λοκ είναι ενδεικτική ως προς αυτό και προπορεύεται της εποχής της σχετικά με το ζήτημα του διαχωρισμού Εκκλησίας-κράτους, των δύο αυτών θεσμών που καθόριζαν ανέκαθεν την ανθρώπινη ύπαρξη:

Θεωρώ ότι είναι απολύτως αναγκαίο να διακριθεί εδώ, με όλη τη δυνατή ακρίβεια, ό,τι αφορά την πολιτική διακυβέρνηση από ό,τι άπτεται της θρησκείας, και να καθορίσουμε ορθά τα όρια μεταξύ των δικαιωμάτων της μιας και αυτών της άλλης. Δίχως αυτό, δεν θα λήξουν ποτέ οι διαμάχες ανάμεσα σε αυτούς που ενδιαφέρονται, ή ισχυρίζονται ότι ενδιαφέρονται, οι μιν για τη σωτηρία των ψυχών, οι δε για το καλό του κράτους.⁴

Το κέντρο βάρους του κειμένου αυτού είναι η διάκριση του κράτους και των Εκκλησιών σε συνάρτηση με τις διαφορές στους στόχους, κοσμικούς ή πνευματικούς, και στα μέσα (δύναμη ή πειθώ) του μιν και των δε:

Το κράτος κατά τη γνώμη μου είναι μια κοινωνία ανθρώπων θεοπισμένη με μοναδικό σκοπό την εξασφάλιση, τη διατήρηση και την προώθηση των ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ τους. Ονομάζω πολιτικά συμφέροντα

-
1. John Locke, 1632-1704, Άγγλος φιλόσοφος και ιατρός.
 2. Ελληνική μετάφραση: John Locke, *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*, μτφρ. Γιάννης Πλάγγεσης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 1998 [ΣΤΜ].
 3. Η *Επιστολή για την ανεξιθρησκεία*, που γράφηκε στα λατινικά τον χειμώνα του 1685-1686 κατά την εξορία του Λοκ στην Ολλανδία, απευθύνεται στον φίλο του Philipp van Limborch· δημοσιεύτηκε ανώνυμα το 1689, μεταφράστηκε έπειτα στα ολλανδικά, τα αγγλικά και τα γαλλικά, και γνώρισε μεγάλη και διαρκή επιτυχία.
 4. John Locke, *Lettre sur la tolérance*, traduction française de Jean Le Clerc, 1710, version numérique par Jean-Marie Tremblay, coll. «Les classiques des sciences sociales», Chicoutimi, Québec, 2002, p. 8.

τη ζωή, την ελευθερία, την υγεία του σώματος· επίσης την κατοχή εξωτερικών αγαθών, όπως χρήματα, γη, σπίτια, έπιπλα και τα συναφή.¹

Όσον αφορά την Εκκλησία, δηλώνει:

Εκκλησία, λοιπόν, θεωρώ μια εκούσια κοινωνία ανθρώπων, οι οποίοι συνασπίζονται αυτοβούλως με σκοπό τη δημόσια λατρεία του Θεού, σύμφωνα με τον τρόπο που κρίνουν ότι είναι αποδεκτός από αυτόν και κατάλληλος για τη σωτηρία των ψυχών τους. Λέγω ότι αυτή είναι μια ελεύθερη και εκούσια κοινωνία αφού κανείς δεν γεννιέται μέλος οποιασδήποτε Εκκλησίας. Ειδάλλως, η θρησκεία των γονέων θα μεταβιβαζόταν στα παιδιά κατά το ίδιο κληρονομικό δικαίωμα με τα κοσμικά τους αγαθά, και ο καθένας θα είχε την πίστη του σύμφωνα με τον ίδιο τίτλο κατοχής που του επιτρέπει να κατέχει τη γη του, πράγμα τελείως παράλογο.²

Για τον Λοκ, αυτός που κατέχει την κοσμική εξουσία είναι ο δικαστής, με την έννοια ότι είναι υπεύθυνος σύμφωνα με τον νόμο για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, χωρίς όμως να έχει δικαίωμα παρέμβασης στα πνευματικά συμφέροντα των ατόμων, τα οποία έχουν την ελευθερία να υιοθετήσουν τον τρόπο ζωής τους και να ανήκουν στο δόγμα της επιλογής τους. Η πολιτική εξουσία οφείλει να δείχνει ανοχή στις θρησκευτικές κοινωνίες και να προστατεύει τα δικαιώματα του κάθε πιστού. Τα μόνα όπλα που διαθέτει η θρησκευτική κοινωνία απέναντι στα μέλη της συνίστανται σε τέσσερις περιορισμούς: τις παραινήσεις, τις προειδοποιήσεις, τις συμβουλές και, τέλος, την αποβολή ή τον αφορισμό. Με αυτόν τον τρόπο, ο Λοκ καταπολεμά ταυτόχρονα τον δογματικό απολυταρχισμό και τον ατομικιστικό αναρχισμό, και προάγει την ατομική ελευθερία ως προς τη θρησκεία:

1. John Locke, στο ίδιο.

2. John Locke, ο. π., σ. 10.

Δεν είναι η ποικιλομορφία των απόψεων, η οποία είναι αναπόφευκτη, αλλά η άρνηση ανεκτικότητας προς όσους έχουν διαφορετικές απόψεις έχει προκαλέσει όλες τις ταραχές και τους πολέμους που έλαβαν χώρα στον χριστιανικό κόσμο εξαιτίας της θρησκείας. Οι επικεφαλής και οι ηγέτες της Εκκλησίας, παρακινημένοι από απληστία και ακόρεστο πόθο κυριαρχίας, εκμεταλλευόμενοι την υπέρμετρη φιλοδοξία των αρχόντων και την εύπιστη δεισιδαιμονία του επιπόλαιου πλήθους, τους ερέθισαν και τους έστρεψαν εναντίον εκείνων που διαφωνούν μαζί τους, κηρύττοντας, σε αντίθεση με τους νόμους του Ευαγγελίου και με τις επιταγές της φιλανθρωπίας, ότι οι σχισματικοί και οι αιρετικοί πρέπει να στερηθούν τα υπάρχοντά τους και να εξοντωθούν εντελώς. Και έτσι ανέμειξαν και μπερδέψαν δύο πράγματα εντελώς διαφορετικά, την Εκκλησία και την κοινοπολιτεία.¹

Έτσι, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι φιλόσοφοι της εποχής των Φώτων, με τις θέσεις τους που υποδείκνυαν στους συγχρόνους τους τη χρήση του ορθού λόγου και την αμφισβήτηση της απόλυτης εξουσίας της Εκκλησίας και του κράτους, έσπειραν τους πρώτους σπόρους γι' αυτό που θα συνέβαινε δύο αιώνες αργότερα.

1. John Locke, ο. π., σ. 31.